

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД: МИНУЛЕ ЧИ МАЙБУТНЄ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ?

В статті досліджено стан розвитку та перспективи подальшого використання цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії.

This article is devoted to the research of development and perspectives of the future using civilization's theory in modern Ukrainian historiography.

Які існують методологічні напрямки дослідження історії в сучасній українській історіографії? Навряд чи можна дати вичерпну відповідь на це питання. Причиною цьому – майже повна відсутність ґрунтовних робіт, темою яких були б ті чи інші питання методології історичного дослідження або теоретичної історіографії. В той час зрозуміло, що без розробки цих фундаментальних галузей історичної науки будь-який її поступ у майбутнє є приреченим, адже саме вони і задають вектори її подальшого розвитку.

Порівнювати для прикладу широту методологічних розробок західної та сучасної української історіографії завчасно є справою невдячною. Різноманіття західних концепцій різко контрастує з монотонністю вітчизняного історіографічного горизонту. А поряд з тим сучасна глобалізація висуває перед українськими істориками все нові й нові вимоги до осмислення всесвітньо-історичного процесу, де головним питанням постає вже не розкриття його знеособлених законів, а, натомість, визначення напрямків його подальшого розвитку як по відношенню до України, так і людства в цілому.

Найбільш повно цим вимогам відповідає цивілізаційний підхід, так широко вживаний сьогодні західною історіографією в ході вивчення та прогнозування подальшого ходу глобалізаційних процесів. Поряд з цим впадає в очі практично повна відсутність історіографічних досліджень стану розробки цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії. Потреба більш докладного вивчення цього питання і складає актуальність обраної теми.

Пік популярності теорії цивілізацій в українській історіографії припадає на початок 1990-х років минулого століття. Саме в цей час стався розрив з переважаною ідеологічним наповненням формаційною теорією радянського зразка, зумовивши тим самим потребу пошуку адекватної їй методологічної заміни.

Найбільш ґрунтовні її теоретичні розробки були здійснені в роботах Ю.В. Павленка [9] та І.В. Бойченка [14]. В основу бачення історії вченими була покладена концепція А.Дж. Тойнбі, яка і на той час, і, фактично, до сьогодні є найбільш широкою за своїм охопленням моделлю світового цивілізаційного розвитку. Виходячи з її засадничих принципів кожен з них запропонував власне авторське визначення поняття цивілізації. У Ю.В. Павленка – це самодостатня поліетнічна система, розвиток якої доповнено принципами стадійності та полілінійності, у І.В. Бойченка – постнекласичне його тлумачення як принципово нелінійного утворення монадного характеру [2, с. 321; 8, с. 104].

В 1993 і 1997 роках були захищені дві кандидатські дисертації, присвячені як історичним, так і історіографічним аспектам концепції А.Дж. Тойнбі [7; 10].

Прихильне ставлення вітчизняних науковців до цивілізаційної концепції британського мислителя у період "пострадянської" реконструкції української історіографії початку 1990-х років можна пояснити тим, що вона а) як і теорія формацій давала цілісне уявлення про хід все-світньо-історичного процесу від давнини до сучасності; б) завдяки поняттям полілінійності історичного розвитку

та культурно-цивілізаційної дискретності світової історії давала змогу позбутися моністичного бачення історичного руху, тим самим складаючи найбільш прийнятну альтернативу формаційній теорії.

Ідеологічна незаангажованість цивілізаційного підходу, його акцент на унікальності людини, на протидії її уніфікації в суспільних відносинах, пріоритет культури та духовності над економічними чинниками, сприяв сплескові наукового інтересу і до інших його варіантів, зокрема розробок французької школи "Анналів" та теорії модернізації (В. Росту, Д. Белл, Д. Гільберт, А. Тоффлер та ін.).

Проте, не дивлячись на досить широке зацікавлення цивілізаційною методологією, теоретичний її розвиток, подібний за ґрунтовністю роботам Ю.В. Павленка та І.В. Бойченка, пішов надалі на спад.

Зі сфери осягнення загальноісторичних процесів, цивілізаційний підхід в роботах українських істориків початку ХХІ століття почав зміщуватись у сферу прикладної методології вивчення окремих студій з історії України та всесвітньої історії, втрачаючи тим самим свій історіософський потенціал.

На сьогоднішній момент практично повна відсутність теоретико-методологічних розробок цивілізаційної теорії призвела до того, що вона перетворилась із "цивілізаційної методології" на "цивілізаційну термінологію". Це означає, що досить часто саме поняття цивілізації використовується нині просто як данина моді, без будь-якого свого наукового обґрунтування. Наприклад, досить важко встановити, який конкретний зміст мають такі найбільш широко вживані сьогодні і в науці, і в політиці поняття як "Європейська" чи "світова цивілізація"?

Оглядаючи двадцятирічний розвиток цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії, звертає на себе увагу його низхідний характер – від зацікавленості у 1990-х до, у кращому випадку, формального застосування в 2010-му. Виникає питання, чим же викликано таке нехтування цією ще досить новою і не вповні осмисленою та опрацьованою в українській історіографії методологією?

Меті з'ясування причин спаду теоретичного розвитку цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії на початку ХХІ століття та визначенню перспективного потенціалу його подальшого використання і присвячена дана стаття.

Вирішення поставленої проблеми пов'язане з розкриттям основних перепон на шляху концептуального сприйняття цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії. Серед часто називають:

А) Різноманіття цивілізаційних концепцій.

На відміну від вивіреної лінійної стрункості формаційної теорії, особливо в її радянському варіанті, існує кілька провідних концепцій цивілізаційного підходу – М.Я. Данилевського, О. Шпенглера, А.Дж. Тойнбі, французької історичної школи "Анналів", сучасні модернізаційні моделі "стадій економічного росту" В. Росту, "постіндустріального суспільства (цивілізації)" Д. Белла та Д. Гільберта, "надіндустріальної цивілізації" А. Тоффлера, "технотронної цивілізації" З. Бжезінського, "ін-

формаційної цивілізації" М. Маклюєна й Е. Масуди тощо. Причому кожна з цих побудов виходить з різних тлумачень цивілізації, залишаючись проте в рамках цивілізаційної парадигми осягнення світової історії. Наприклад, А.Дж. Тойнбі віддає перевагу локальним цивілізаціям, відкидаючи поняття єдиної світової. Натомість представники новітніх модернізаційних схем виходять з єдності людської цивілізації, використовуючи в своїх роботах модель її стадіального розвитку від доаграрної в напрямку сучасної постіндустріальної / інформаційної. Підґрунтям до такої відмінності всіх цивілізаційних концепцій виступає авторська індивідуальність визначення ключового поняття цивілізації.

Б) Багатозначність поняття цивілізації.

У порівнянні з більш-менш усталеним визначенням суспільно-економічної формації, відсутність єдиного визначення цивілізації часто вважається за ознаку відсутності наукової точності цього поняття. Найбільш ґрунтовно провідні варіанти його значення викладено в роботах Б.С. Єрасова, де вчений узагальнив їх у межах двох паралельних напрямків. Один з них – комплексний матеріалістичний підхід, в основі якого економіка та спосіб господарювання, інший – культурно-історична школа, де пріоритет віддано культурним та духовним чинникам [4, с. 169 – 187; 5, с. 12 – 39, 48 – 85].

Як правило взаємозв'язок між поняттям цивілізації й тою чи іншою сферою людської діяльності (економікою, культурою тощо), яка покладена в основу його визначення, тлумачиться за критерієм тотожності теорії до реальності. Вкорінене навіть на підсвідомому рівні таке сприйняття впливає з установки на те, що наочна єдність оточуючого світу повинна мати і своє єдине істинне визначення. Зрозуміло, що це свідчить аж зовсім не на користь різноманіття цивілізаційних бачень історії, з чого випливає наступна причина неприйняття цивілізаційного підходу.

В) Питання про об'єктивну реальність цивілізації.

Характерним для цієї лінії критики є слова відомого французького соціолога Р. Арона про те, що "проблема полягає в неможливості дати однозначну відповідь, існують цивілізації чи ні, адже їх можна розглядати або як історичну реальність, або як історичну химеру" [1, р. 42].

У порівнянні з конкретністю поняття держави, яка обмежена вповні реальними політичними кордонами, цивілізація заздалегідь являє собою продукт творчої абстракції історика. Тому вчений, як правило за допомогою включення до її складу держав, етносів, культур, економічних укладів тощо прагне будь-що "заземлити" поняття цивілізації, втиснувши його в якісь більш-менш осяжні рамки.

Проблема вирішення перерахованих вище складностей засвоєння цивілізаційного підходу полягає в тому, що кожна з них, будучи суперечністю з точки зору будь-якої теорії протилежної до цивілізаційної (наприклад, формаційної), в той же час може тлумачитися як позитивна якість в рамках теорії, яка є спорідненою з цивілізаційною (наприклад, культурологічної). Так, різноманіття цивілізаційних концепцій може тлумачитися як позитивний момент, що відображає нелінійність цивілізаційної теорії. Поряд з цим багатозначність поняття цивілізації, на думку ряду вітчизняних істориків, закладена в самому цивілізаційному розумінні історії і покликана, насамперед, протистояти спробам його абсолютизувати, тим самим знову повторивши спробу видати певну макроконцепцію за єдино правильну теорію цивілізаційного розвитку [3, с. 36; 6, с. 406 – 408].

Характерним у цьому плані є питання про реальність цивілізацій, яке виникає тільки тоді, коли поняття держави і цивілізації порівнюються між собою як одно-

порядкові. Проте, як вказував свого часу ще А.Дж. Тойнбі, між ними існує не тільки кількісна (просторово-часова), але й якісна відмінність. За словами британського мислителя, цивілізації є невидимими, з огляду на свою духовну сутність, проте можуть бути осягнені як найменші поля історичного дослідження. В цьому можна перекоонатися реконструюючи історію будь-якої окремої національної держави, що вимагає сходження на вищий ніж держава рівень абстрагування, яким є рівень цивілізації, до якої вона належить [12]. З іншого боку реальність цивілізацій підтверджується наочним спостереженням ходу та наслідків сучасної глобалізації, де підґрунтям до об'єднання країн виступають спільні цивілізаційні цінності (С. Хантінгтон).

Таким чином міжконцептуальна критика цивілізаційного підходу не передбачає якої б то не було конструктивності. Вона так і залишиться критикою, де кожен залишиться із своєю власною думкою, яскравим прикладом чого є західна та радянська тойнбіана. В той час для того, щоб дістатися суті відповіді на питання про адекватність цивілізаційного підходу до вимог методології сучасного історичного дослідження, необхідно зійти на більш загальний рівень філософії науки.

Насамперед треба згадати, що наука, як і будь-яка інша людська діяльність, теж є змінним історичним явищем. Неспростовне доведення цього викладено в роботах Т. Куна, І. Лакатоса, П. Фейєрабенда тощо ще в середині ХХ століття. З тих пір змінилася не тільки наукова картина світу, але й саме поняття науки та наукової діяльності. На зміну класичній науці прийшла неокласична, неокласична та постнеокласична.

Головними підвалинами класичної науки є поняття незалежної від суб'єкта об'єктивної реальності, причинно-наслідковий автоматизм, фундаменталізм як поняття про непорушний центр-базис реальності (наприклад, економіка в теорії формацій), спрямованість на єдину абсолютну неспростовну істину, постулювання дзеркально-безпосередньо-очевидної відповідності знання дійсності тощо.

Ера класичної науки закінчилася на початку ХХ століття. Причому від її принципів неокласику відділяють не тільки методологічні відмінності, але й світоглядний та загальнокультурний бар'єри [13, с. 104].

Хронологічно цивілізаційний підхід відноситься саме до цього часу, являючи собою типово неокласичну концепцію історії. В той час теорія формацій, особливо в редакції К. Маркса та Ф. Енгельса, несе на собі відбиток образу класичної науки.

Підґрунтям до появи цивілізаційного осмислення історії стали такі установки неокласичної науки як можливість абстрактного моделювання історичної реальності, підкреслення ролі творчої свідомості історика в ході осмислення та побудови відповідної власному розумінню моделі історичного розвитку, принцип нелінійності історичного руху та вимога радикального усунення будь-якого монополізму з концептуальної сфери, навіть у визначенні самого поняття цивілізації.

Усвідомлення відмінностей між етапами історії науки веде до висновку про те, що критика цивілізаційної теорії ведеться зазвичай з позицій класичної науки. Цивілізаційному підходу, який має всі риси неокласику, висуваються вимоги класичної науки, що заздалегідь приречено на поразку і непорозуміння. Сюди відносяться і вказівки на концептуальне різноманіття цивілізаційного осмислення історії та багатозначність визначення поняття цивілізації і, найголовніше, вимоги до наочного переконання в об'єктивності існування цивілізацій. Зрозуміло, що в рамках неокласичної науки,

зазначені пункти не являють собою суперечностей, будучи її природними ознаками.

Таким чином складності поширення цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії пов'язані з тим, що вона ще й досі перебуває в полоні принципів класичної науки. Яскраво свідчать про це численні декларації вимог безсторонності та об'єктивності дослідження історії, вимога знеособленості історичного пізнання, де історик має відігравати роль дзеркала, що відображає неспотворені суб'єктивністю історичні події.

В той час світова наука вступила у свою нову фазу розвитку. Сучасний етап неонекласики та постнекласики висуває перед істориком вже не стільки завдання відкриття "того, що сталося насправді", з неможливістю чого західна історіографія вже змиралася, а, насамперед, вимогу визначення провідних напрямків світоорієнтування людини в сучасних умовах та їх узгодження з історичним досвідом. Принципом сьогодишньої науки стає не класичне знання-мета, а знання-засіб, де вчений вже не просто пізнає світ заради відкриття знеособленої істини, а пізнає його для людини і через людину.

Якнайбільш повно цим принципам відповідає цивілізаційне осмислення світової історії – і минулої, і сучасної. Кожна цивілізація має свій більш-менш стійкий напрямок розвитку. Наприклад, у О. Шпенглера це "гештальт" культури, у А.Дж. Тойнбі – стиль цивілізації. Відповідно до цього можна чіткіше визначитися з майбутніми лініями світового розвитку, де кожній цивілізації відповідає свій напрямок.

Високий рівень узагальнення цивілізаційного підходу дозволяє використовувати в його рамках також і таксономічно нижче поняття держави. Співвіднесені з тією чи іншою цивілізацією воно позбавляється колишньої атомарної ізольованості у всесвітній історії та пов'язаної з нею непрогнозованості власного історичного руху. Натомість тепер напрямком історичного розвитку будь-якої держави впорядковується з напрямком історичного розвитку тієї цивілізації, до якої вона належить. Яскравим прикладом тут виступає явище євроінтеграції. Навряд чи можна зрозуміти його суть, просто перераховуючи держави, які об'єдналися в Європейський Союз. В той час, зовсім інше враження складається, коли застосувати цивілізаційний підхід. Такий вищий рівень узагальнення відразу дозволяє побачити, що держави-члени Євросоюзу – це, як правило, країни, яким притаманні цінності Західної цивілізації, що так часто заздалегідь видають за "загальноєвропейські" чи "загальнолюдські".

Така здатність цивілізаційного підходу виявляти лінії розвитку не тільки на цивілізаційному, але й на міждержавному рівні, найбільш повно відповідає сучасним потребам світоорієнтування в складних процесах світової глобалізації. Виявлення власної спорідненості з тою чи іншою цивілізацією дозволяє кожній країні позбутися хаотичності в зовнішньополітичних зв'язках, надавши їм цілком впорядкованого напрямку згідно більш загальних цивілізаційних пріоритетів.

Підводячи підсумки, можна однозначно стверджувати, що цивілізаційний підхід – це крок вперед сучасної української історіографії, який знаменує собою перехід від ери класичної науки до некласичних моделей осмислення історичного процесу.

Перспективність застосування цивілізаційного підходу пов'язана насамперед з тими прогностичними можливостями, які він надає в плані світоорієнтування в сучасних світових процесах і, насамперед, глобалізації. Він дозволяє вийти за рамки державного мислення,

розкриваючи більш загальні цивілізаційні основи міждержавної взаємодії.

Завдяки найвищому рівню узагальнення, цивілізаційний підхід А) систематизує таксономічно нижчі поняття держави, етносу, культури тощо; Б) пояснює історичні процеси від локальних (міждержавних) до світових (міжцивілізаційних); В) прогнозує їх результати.

В свою чергу подальші розробки цивілізаційної теорії в українській історичній науці пов'язані з розвитком дослідницької роботи в галузі методології історії. На жаль, розвиток теоретичної історіографії не є наразі пріоритетним її напрямком. Наприклад, за словами єдиного вітчизняного історика, який ґрунтовно займається висвітленням наукових методів французької історичної школи "Анналів" Л.В. Таран, в жодному з трьох Київських історичних інститутів НАН України – Інституті історії України, Інституті археографії, Інституті політології та національних відносин – немає відділу з теорії та методології історії [11, с. 38].

Сюди ж можна віднести і неготовність переважної більшості вітчизняних істориків відійти від усталених формаційних методологічних позицій, з огляду на традиційність їхнього застосування. Тому використання цивілізаційного підходу вітчизняними істориками здійснюється досить часто поряд з елементами теорії формацій, причому або відкрито, на що вказує в роботі і сам дослідник, або приховано, попри декларування дотримання цивілізаційної методології.

В той час глобалістичні тенденції світового розвитку ставлять кожного історика перед фактом неможливості спроб обмежуватись у своїй роботі історією та історіографією власної країни й розглядати її поза всесвітньо-історичним контекстом. Тому нагальною постає потреба як осмислення західних цивілізаційних концепцій, так і створення власних авторських підходів до поняття цивілізації, плюралістичний характер визначення якого закладений у самій цивілізаційній методології.

1. Aron R. L'histoire et ses interpretations. Entretiens autour de A. Toynbee sous la dir. – Paris, 1961. – 390 p. 2. Бойченко І.В. Філософія історії: [підручник] / Іван Васильович Бойченко. – К.: Т-во "Знання", КОО, 2000. – 723 с. 3. Бурдо Н.Б. Трипілля як феномен цивілізаційного процесу в історії Давньої Європи / Н.Б. Бурдо // Мат. та досл. з археології Східної України. Від неоліту до кінця середньовіччя: [зб. наук. пр.]; за ред. С.М. Санжарова. – Вип. 7. – Луганськ: Вид-во ЧНУ ім. В. Даля, 2007. – С. 32 – 38. 4. Ерасов Б.С. Цивилизация: смысл слова и определение термина / Б.С. Ерасов // Цивилизации. Вып. 4. – М.: МАЛП, 1997. – С. 169 – 187. 5. Ерасов Б.С. Цивилизации: Универсалии и самобытность / Борис Сергеевич Ерасов; [отв. ред. Н.Н. Зарубина]. – М.: Наука, 2002. – 524 с. 6. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / [голов. ред. В.М. Литвин]. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с. 7. Марцинюк І.М. Концепція історії А. Тойнбі і всесвітня історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Марцинюк Ігор Михайлович. – К., 1997. – 182 с. 8. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ: [монография] / Юрий Витальевич Павленко. – К.: Феникс, 2002. – С. 104. 9. Павленко Ю.В. Методологічні засади теорії цивілізаційного процесу: дис. ... доктора філос. наук: 09.00.03 / Павленко Юрій Віталійович. – К., 1996. – 439 с. 10. Скоблиц В.П. Взаємозв'язки цивілізацій Заходу і Сходу в культурно-історичній концепції А.Дж. Тойнбі: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.03 / Скоблиц Володимир Павлович. – Ужгород, 1993. – 213 с. 11. Таран Л.В. Школа "Анналів", сучасні підходи в історичній науці / Л.В. Таран // Категоріальний апарат історичної науки: Харківський історіографічний збірник. – Х.: НМЦ "СД", 2000. – Вип. 4. – С. 34 – 43. 12. Тойнбі А.Дж. Постигание истории: [сборник] / Тойнби Арнольд Джозеф / [пер. с англ. Е.Д. Жарков]. – М.: Прогресс, Культура, 1996. – 608 с. – (Историческая библиотека) 13. Філософія науки: [учеб. пособие для вузов] / [под. ред. С.А. Лебедева]. – М.: Академический Проект; Альма Матер, 2007. – 731 с. – ("Gaudeamus") 14. Цивілізація: структура і динаміка: [монографія] / [І.В. Бойченко, О.В. Романенко, М.І. Бойченко та ін.]; за ред. І.В. Бойченка та О.В. Романенка. – К.: Видавець Купріянова О.О., 2003. – 448 с.

Надійшла до редколегії 17.02.10